

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ СТРУКТУРИ ХАРКІВСЬКОГО РЕГІОНУ

Проведено ретроспективний аналіз процесу заселення Харківського регіону. Визначено особливості формування поселенської структури регіону. Виявлено та обґрунтовано основні фактори заселення території області та їх територіальну диференціацію.

Ключові слова: система розселення, поселенська структура, особливості поселенського потенціалу, фактори формування системи поселень,

Л.Н. Немец, Е.Ю. Сегиды, И.К. Решетов. ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОСЕЛЕНЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ ХАРЬКОВСКОГО РЕГИОНА. Проведен ретроспективный анализ процесса заселения Харьковского региона. Определены особенности формирования поселенческой структуры региона. Выявлены и обоснованы основные факторы заселения территории области и их территориальная дифференциация.

Ключевые слова: система расселения, поселенческая структура, особенности поселенческого потенциала, факторы формирования системы поселений

L.M. Nemets, K.Y. Segida, I.K. Reshetov. FEATURES OF FORMING OF SETTLER STRUCTURE OF THE KHARKOV REGION. The retrospective analysis of the process of settling of the Kharkov region is conducted. The features of forming of the settler structure of the region is defined. Basic factors of settling of the territory of region and their territorial differentiation are considered.

Keywords: system of settling apart, settler structure, features of settler potential, factors of forming of the system of settlements.

Актуальність. Сьогодні все більш актуальною стає тема історичного взаємозв'язку регіонів України, в тому числі і міграційного, адже саме міграції українського населення сприяли формуванню етнічних кордонів сучасної України. А тому дуже актуальною є проблема дослідження історії заселення регіону, формування системи поселень через призму географічного та історичного світосприйняття. Формування системи поселень обумовлюється історичним процесом заселення регіону та розселення населення по його території. Впродовж останніх сторіч Харківський регіон і місто Харків як його центр стали не тільки традиційним центром східноукраїнських земель, але і одним з найбільш розвинених промислових регіонів України і півдня Східної Європи. Щоб детальніше розібратися в особливостях протікання цього процесу на Харківщині доцільно виявити та детально дослідити основні чинники формування поселенської системи регіону.

Мета роботи полягає у вивченні процесу заселення території Харківщини, аналізу умов, що привели до формування сучасної системи поселення регіону і обґрунтування суспільно-географічних чинників формування системи поселення.

Виклад основного матеріалу. Система поселень є результатом історичного процесу заселення території, який відбувається під дією природних, соціальних, економічних, політичних особливостей, які мають суттєвий вплив на процес заселення та розміщення поселень, їх взаємозв'язок і подальший розвиток господарчої інфраструктури регіону. Для проведення суспільно-географічного аналізу формування системи поселення регіону та комплексного його дослідження, основні фактори впливу було поділено на три групи: природно-географічні, історико-політичні, міграційно-демографічні.

Аналізуючи природно-географічні фактори, зазначимо що територія Слобожанщини - рівнина, на якій розташовані невеликі височини, по яким проходив вододіл Дніпровського і Донського водних басейнів, де пролягав відомий в історії краю Муравський шлях (головний шлях, що лежав на території Слобожанщини до Крима, цим шляхом татари вели полонених). А вже від цього вододілу розходилися на захід улоговини з балками і ярами, де було багато річок і потоків [2]. На заселення території значний вплив мали місцеві річки. По Сіверському Донцю сплавлялися численні плоскодонки з

хлібом від Білгорода до Чугуєва, а звідти шлях пролягав далі, на Дон. По Осколу в кінці XVI ст. московські люди служивих ходили до його гирла зі всяким припасом для будівництва міста Цареборисова (Воєнне поселення з фортецею, засноване в XVI ст., нині с. Червоний Оскол Ізюмського району, належить до курортної зони Харківської області) [1]. Дніпровські притоки - Псел, Сула, Ворскла - пов'язували Слобідську Україну з Полтавою; річка Вир, яка впадає в Сейм, а той до Десни - давала можливість сполучатися з Чернігівщиною. На території Слобожанщини дніпровські річки зближувалися з донськими. Традиційно слобожани спершу починали селитися там, де було більше води. Тому західні ділянки краю заселилися густіше і раніше, ніж східні, оскільки на сході, зокрема, було менше річок. Але з XVIII ст. слобожанські річки починають рік від року міліти. головною причиною було те, що кількість лісів сильно зменшилася, і вони порідшали. Всі найважливіші і старіші міста і слободи Харківщини (як і всіх інших територій) були засновані на річках, зокрема, Краснокутськ і Богодухов - на Мерлі, Золочів - на Удах, Харків - на Харкові і Лопані, Цареборисів - на Осколі, Вовчанськ - на Вовчій, Чугуїв, Зміїв, Ізюм - на Донці тощо [2].

Територія Слобожанщини була покрита степами, які перемежались з лісами. Степи, як відомо, «вабили» до себе кочові племена (гунів, печенігів, турків, куманів, татар). Степ не був перешкодою для розселення осілого люду, але разом з тим і не захищав його від завойовників (наприклад нападу татар). Ліс трохи гальмував процес заселення, але одночасно служив захистом переселенням від ворожих нападів. Лесі і поляни чергувалися на всьому побережжі Донця від Оскола до Змійова. До того ж, із деревини будували фортеці і замки, а також все, що потрібно було в господарстві, зокрема буди, вітряні і водяні млини, а також винокурні [1].

Клімат на території Харківщини завжди був сприятливий для заселення. Чорноземні ґрунти приносили багаті врожаї; до того ж плодові дерева і чагарник підвищували привабливість території до заселення; край був багатий диким звіром, птахами,

рибою; забезпечений сировиною, особливо значення в ті часи набували сіль (яку згодом експортували) та крейда, бо вона йшла на хатини-мазанки, гончарну глину [1].

Таким чином, достатньо сприятливі природно-кліматичні умови, багатий природно-ресурсний потенціал створював всі необхідні умови для заселення території, формування поселенської мережі та подальшого розвитку господарства.

Серед політичних чинників слід виділити розширення меж Московської держави, яка поступово просуvala свої території на південь. Там не було ніякої сусідньої держави, але орди татар, що жили в Криму, мали табори і загороди з отарами в степах Новоросійських і безперешкодно здійснювали набіги на московські "окраїни". Московський уряд для захисту своїх рубежів зводив фортеці і створював регулярну сторожову польову службу раннього сповіщення про напад татар (рис. 1). У завдання прикордонної служби входив також захист старовинного торгового Муравського шляху від ворожих нападів [3].

Для захисту від нападників на початку XVII століття серед «Дикого поля» почали створюватися перші нечисленні укріплені пункти - невеликі фортеці і остроги - Цареборисів (1600 р.), Чугуїв (1638 р.). В кінці XVI століття російською державою були засновані ряд міст-фортець, основним завданням яких був захист південних меж Московської держави від набігів кримських татар. У околицях цих міст-фортець виникали села, засновані російськими людьми служивими. Як правило, чим далі від міста знаходиться село, тим історично пізніше воно було засноване [3].

Активне освоєння цих земель почалося в 30-і роки XVII століття, а масового характеру процес набув під час визвольної війни українського народу в 1648 -1654 роках. Тоді на величезних територіях сучасного Сходу України, в основному, проживали переселенці із Задніпров'я. Землі ці називали Слобідською Україною або Слобожанщиною, центром якої став Харків, заснований в 1654 році на місці злитті річок Харків і Лопань. Для захисту від татар у середині XVII століття були створені Харківський, Ізюмський, Ахтирський, Сумський слобідські козачі

полки. Харків швидко став військово-адміністративним, а пізніше - торгово-ремісничим і економічним центром всієї Слобожанщини [6].

Слобідська Україна майже не мала своєї політичної історії й не знала якихось внутрішніх чвар і непокоїв. Більш-менш спокійне життя переривали тільки татарські наскоки та походи поза межі краю, а в цих походах, як уже зазначалося, слобідські козаки грали дуже активну роль [5].

Тобто, в історії заселення Харківщини, визначну роль відіграли татарські набіги, які знищили всі попередні поселення, проте змусили російський уряд якнайшвидше заселяти і розвивати цей край. Тодішня політична ситуація обумовила кілька напрямів заселень, що в свою чергу призвело до швидкого та «різномісного» заселення регіону.

Як вже зазначалося, первинне заселення регіону було обумовлене захистом від нападів татар, а першими поселенцями, здебільшого, були російські служиві люди. Рідке великоруське населення фортець і форпостів складалося переважно з військових та служивих людей. Цивільне населення йшло сюди дуже неохоче. Невеличке число так званих слобід тулилося під захист укріплених пунктів, і в них перебувало дуже нечисленне населення, переведене силоміць із центральних областей Московської держави. Основні переселенські (міграційні) напрями були з центральних районів сучасної Російської Федерації та з сусідньої до регіону – Курської губернії. Відмітимо, що поселення руських служивих людей спостерігаються по всій території регіону (рис. 1).

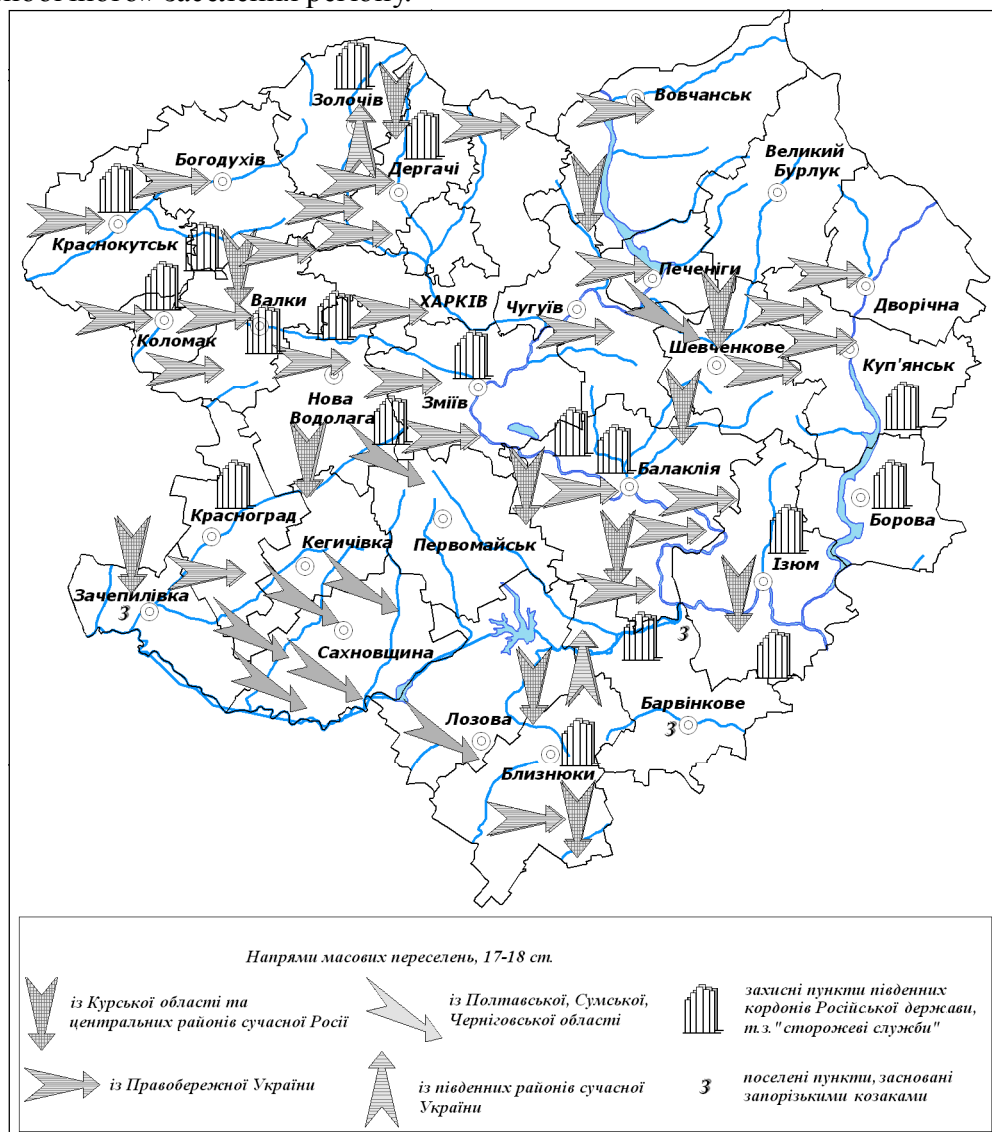

Рис. 1. Особливості заселення Харківського регіону 17-18 ст.

Українська колонізація протягом кількох десятиріч цілком змінила вигляд і склад регіону. Вона розпочалася в першій половині XVII в. після краху козацького повстання на лівобережній Україні в 1638 році. Втікачі від царського переслідування прагнули створити свою військову організацію й служити ділу охорони південних кордонів від татар.

До початку XVIII століття інтенсивність набігів кримських татар стала слабшати, тому через століття після заснування перших міст почалася інтенсивна селянська колонізація краю. Заселення території сучасного Харківського регіону відбувалося практично одночасно як з півночі російськими служивими людьми, так і з заходу українськими козаками і селянами. До середини тридцятих років XVIII століття було засновано практично всю крупну українську слободу [2].

Погром козацького війська під Берестечком у 1651 р. й розчарування народних українських мас у боротьбі проти Польщі викликав новий еміграційний рух на схід за московські кордони [4].

Розруха на гетьманській Україні в 1659 р. викликала нову хвилю еміграції, а цьому сприяли й міжусобиці 1663-1698 років, які приносили все нові хвилі переселенців, що шукали спокою й можливості мирної праці. В цей період були засновані міста Харків, Охтирка, Суми тощо [4, 6].

До переселення українців в незаселені степові райони підштовхувало складне положення України, яка була зруйнована безперервними війнами другої половини XVII століття між Кримським ханством, Московською державою і Річчю Посполитою [6].

Варто зазначити, що паралельно з масовою народною колонізацією йшла також колонізація монастирська. Ми знаємо, що на старій Україні-Русі, так само, як і на заході Європи, монастирі були помітним чинником колонізації і значно впливали на хід і характер заселення території.

Таким чином, етнічний і соціальний склад населення Харківського регіону формується за рахунок примусових переселень московських стрільців і представників укра-

їнського козацтва. Все це знаходить своє відображення і в забудові території. Часто поселення споруджувалися на місцях давньослов'янських городищ. Навколо фортець, по обидві сторони валів, невеликими селами (слободою) селилися люди, служивих. Східніше за захисну межу розташовувалися хутори полкових козаків [3].

Зазначимо, що спостерігається чотири основні напрями заселення регіону: з підвладних Польщі правобережних територій сучасної України, з півдня країни – Таврії, з сусідніх Полтавської, Сумської та Чернігівської областей та з Російської держави (рис. 1). Отже, сучасний національний та етнічний склад населення обумовлений ходом історичних подій, що призвели до значних міграційних потоків, за рахунок яких виникли первинні поселення.

Висновки. Сучасна Харківська область як відомо лежить в межах лісостепової та степової природних зон, має сприятливі природно-географічні умови, що призвело до її раннього заселення переважно уздовж основних водних артерій. Важливу роль відіграли політичні чинники, зокрема, розширення меж Московської держави на південь та створення регулярної сторожової польової служби на території сучасної Харківщини. Спостерігається чотири основні напрями заселення регіону: з підвладних Польщі правобережних територій сучасної України, з півдня країни – Таврії, з сусідніх Полтавської, Сумської та Чернігівської областей та з Російської держави. Сучасний національний та етнічний склад населення обумовлений рядом історичних подій, що призвели до значних міграційних потоків, за рахунок яких виникли первинні поселення. Таким чином, заселення регіону та формування системи поселень сучасної Харківської області активно відбувається, починаючи із 17 століття. На інтенсивність і характер протікання цих процесів вагомий вплив мали такі фактори: природно-географічні, історико-політичні, міграційно-демографічні. Під дією зазначених факторів відбувалось активне заселення регіону та формування його поселенської системи, первинного господарства та етнічного складу.

Література

1. Багалей Д.И. Заселение Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета. – Х.: тип. Зильберберга, 1899 г. – 43 с.
2. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х.: Дельта, 1993. – 256с
3. Исторический очерк Харьковской губернии // Харьковский календарь. – Харьков, 1871. – С.149–154.
4. История городов и сел Украинской ССР: Харьковская область. – К.: УСЭ, 1976.
5. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1994.- 736 с.: іл.
6. Україна в Центральнo - Східній Європі.- № 4.- 2004.- с.265.- В. Маслійчук. Прагнення «шляхетськості» старшини Слобожанщини (друга половина XVII - XVIII ст.)

УДК 911.3

І.А. Скриль, ст. викладач,
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна

СОЦІАЛЬНИЙ ТУРИЗМ: СУТНІСТЬ, ПЕРЕВАГИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Статтю присвячено вивченню соціального напрямку туристської діяльності в Україні. Зроблено аналіз переваг та перспектив даного виду туризму в Україні та Харківській області, обґрунтовано необхідність його географічного дослідження.

Ключові слова: соціальний туризм, феномен культури, інститут гостинності, туристичні послуги, рекреація, регіональний розвиток.

Стаття посвящена изучению социального направления туристской деятельности в Украине. Сделан анализ преимуществ и перспектив данного вида туризма в Украине и Харьковской области, обоснована необходимость его географического исследования.

Ключевые слова: социальный туризм, феномен культуры, институт гостеприимства, туристические услуги, рекреация, региональное развитие.

Article is devoted to studying of a social direction of tourist activity in Ukraine. The analysis of advantages and prospects of the given kind of tourism in Ukraine and the Kharkov area is made, necessity of its geographical research is proved.

Keywords: social tourism, a phenomenon of culture, institute of hospitality, tourist services, recreation, regional development.

Постановка проблеми. Сьогодні туризм і усьому світі являє собою багатогалузеву економічно вигідну сферу діяльності, спрямовану на задоволення різноманітних потреб подорожуючих. В сучасних умовах розвиток туризму сприяє вирішенню цілого комплексу життєво важливих соціально-економічних проблем.

Україна завдяки багатству культурно-історичних, рекреаційних, соціально-економічних ресурсів має всі об'єктивні передумови для інтенсивного розвитку туристсько-рекреаційної сфери. Проте, разом з тим, впродовж останніх років темпи зростання цієї галузі уповільнились. Однією з причин цього можна назвати зменшення доступності туризму для широкого загалу населення, особливо соціально незахищених верств. Саме тому вирішення проблеми розвитку соціального туризму може стати шляхом подолання наявних негативних тенденцій, одним з пріоритетних напрямів забезпечення сталого розвитку країни в цілому та

суттєвою складовою у вирішенні питань підвищення якості життя населення.

Аналіз попередніх досліджень. Важливість розвитку туристсько-рекреаційної галузі як складової економіки України в цілому та окремих її регіонів зумовило підвищений інтерес в дослідженнях різнобічних аспектів цієї сфери діяльності багатьох вчених та фахівців – практиків – економістів, соціологів, психологів, філософів, географів, істориків та ін.

Великий внесок в розробку теорії та практики дослідження туристсько-рекреаційної галузі внесли роботи О.О.Бейдика, М.П.Крачила, О.О.Любіцевої, В.І.Мацоли, М.Й.Рутинського та інших. Туристсько-рекреаційний потенціал Харківської області досліджувала Покоloodна М.В. На багатьох соціальних функціях наголошують О.О.Любіцева, І.Ф.Курас, В.С.Пазенок, О.С.Онищенко та інші, але в контексті загальних досліджень туризму як «феномену ХХ ст.». Однією з складових соціального